

VU Research Portal

Tussen Utrecht en Amsterdam: zoektocht naar een christelijke biologie

Flipse, A.C.

published in

Jan Lever - Honderd
2022

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Flipse, A. C. (2022). Tussen Utrecht en Amsterdam: zoektocht naar een christelijke biologie: Studie- en promotietijd van Jan Lever, 1939-1950. In A. C. Flipse (Ed.), *Jan Lever - Honderd: Terugblikken op leven en werk van VU-bioloog Jan Lever (1922-2010)* (pp. 11-38). (Donum reeks; Vol. 21). HDC Centre for Religious History Universiteit.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

TUSSEN UTRECHT EN AMSTERDAM: ZOEKTOCHT NAAR
EEN CHRISTELIJKE BIOLOGIE

Studie- en promotietijd van Jan Lever, 1939-1950

Inleiding

In de studie- en promotietijd van Jan Lever werd de basis gelegd voor zijn interesses op wetenschappelijk gebied, maar vormden zich ook zijn opvattingen over schepping en evolutie, waarmee hij later in talloze publicaties en lezingen naar buiten zou treden. Die periode staat in deze bijdrage centraal. Lever begon zijn studie biologie in Utrecht, in september 1939, en ruim een half jaar later, in mei 1940, vielen de Duitsers Nederland binnen. Nadat het er even op leek dat het leven zijn gewone gang zou hernemen, werd de repressie steeds sterker. Op den duur kon de reguliere studie geen doorgang meer vinden, maar veel studenten probeerden nog wel op eigen gelegenheid, vaak ondergedoken, door te werken. Lever behaalde onder deze omstandigheden zijn kandidaatsexamen in 1942 en het doctoraal-examen in 1946. Daarna ging hij door met een promotieonderzoek, dat hij op 13 maart 1950 succesvol afrondde. Ook een aantal belangrijke keuzes en gebeurtenissen in zijn persoonlijk leven vallen in deze periode. Zo verloofde hij zich met Juus Lagerwei uit Zeist, met wie hij op 21 mei 1947 in het huwelijk trad.

Ik ga hier niet uitvoerig in op Levers persoonlijke leven onder de Duitse bezetting, maar bespreek vooral zijn intellectuele vorming in de studie- en promotietijd. Hiermee analyseer ik de intellectuele *Umwelt* waarbinnen zijn denken werd gevormd. Het laat zich echter raden dat de schaduw van oorlog en bezetting, de gruwelen van de oorlog, de spanning van de onderduik, maar ook de opluchting en de blijdschap over de bevrijding, hun stempel hebben gedrukt op zijn ontwikkeling.¹

Jeugd en studie: een bioloog in de dop

Jan Lever, geboren 20 juli 1922, groeide op in Den Helder in een gereformeerd gezin, met twee jongere broers, Piet (geboren 24 september 1924) en Hans (geboren 22 juni 1926). Vader Albert Lever (1892-1980) was (hoofd)onderwijzer, en moeder Lydia Adriana Brouwer (1893-1979) een bekend columniste in gereformeerde kring voor onder meer de krant *De Standaard*, en na de oorlog *Trouw*. Een kerkelijk en maatschappelijk betrokken, studieuw gezin, waarin het gereformeerde geloof op een vanzelfsprekende, maar niet bekrompen manier werd beleefd.

Over de keuze voor de studie biologie bestond nauwelijks twijfel. Als jongen had Jan al een intense belangstelling voor de levende natuur en de dieren in en om het huis: muizen, spinnen, vlinders, een kat die hij verzorgde. In glazen bakken, een terrarium en een tropisch aquarium dat hij van zijn spaargeld kocht, hield hij in de loop der tijd onder meer hagedissen, padden, kikkers, rupsen, vissen. Hij verzamelde schelpen en slakkenhuizen, en met een keukenzeef ging hij in de kanalen en sloten rond Den Helder op zoek naar zoetwaterslakken. De slakken en de schelpen zouden hem zijn hele leven in het bijzonder blijven boeien.

Jans leraren op de Rijks HBS brachten hem ook met een meer systematische wetenschappelijke benadering van de natuur in aanraking. Met name J.A. Nijkamp, een enthousiasmerend docent natuurlijke historie, heeft hem sterk gevormd. Hij nam Jan mee op leerzame wandelingen door de duinen, introduceerde hem op de Natuurwetenschappelijke Kring, betrok hem bij het door hem opgerichte Natuurhistorisch Museum in Den Helder, en leerde hem bijvoorbeeld om slakken te determineren. Ook broers Piet en Hans waren hier druk mee, waarbij ze zich respectievelijk richtten op planten, en rupsen/vlinders. Nijkamp leerde hen determineren, maar hij bracht hen vooral bij hoe ze op een opmerkelijke, bewuste, manier naar de natuur konden kijken.²

In de openbare bibliotheek en de schoolbibliotheek bestudeerde Jan alle relevante tijdschriften en boeken. Hij begon zelfs al aan een eerste 'wetenschappelijke' publicatie: in zijn archief bevindt zich een in zeven hoofdstukken opgedeeld manuscript over 'slakken en

Hoofdstuk I.

- § 1. Inleiding. § 2. Algemeenmerken. § 3. Verdeling.
§ 4. Mijn bedoeling.

§ 1. Is het een wonder dat haast iedereen slakken en schelpdieren minderwaardige keeten vindt?

Hoe op het eerste gezicht zou het antwoord inhouden, dat deze mening heel gewoon is, maar voor mensen die zich iets-
zins interesseren voor alles wat er in de natuur, in ruïmeren
zijn, gebeurt, mochten dit wel belanghebbende dieren zijn.

Toch zijn er slechts zeer weinig slakkenverzamelaars.
En mensen die met microscop en andere apparaten gewa-
pend zich iets van deze dieren eigen willen maken, komen
haast niet voor.

Dit is oppervlakkig gezien ook wel te verklaren.

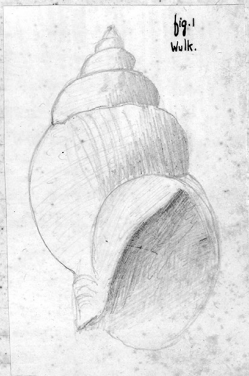
Niema eens een willekeurige nederlandse slak, de welke
bijvoorbeeld zie fig. 1

Kleur is er haast niet meer van te
zien, en daar gaat het bij de meeste
lijfhebbers nu juist om.

Een ander voorbeeld hiervan zijn
de aquariumlijfhebbers.

Hoe komt het dat de meeste tropische
visseren houden? En als zij nog holland-
se hebben dan zijn het bijna altijd goud-
vissen. Deze hebben meerdere en mooiere
kleuren. Toch laten zij veel gauwer
iets uit hun natuurlijke leven, zoals
de broedverzorging, goed zien, waar de
meeste inlandse (hollandse) visseren niet
den na veel moeite toegebracht worden.
Met uitzondering van stekelbaars en
bittervoornje.

Laten we dan besluiten dat het verschil in hoeveelheid hoefnaren
van de een of andere lijfhebbing of wetenschappelijke lijfhebbing
slechtwaart voortkomt, dat de mens eerder let op de kleurscha-
kering en de gemakelijkheid, waarmee het een en ander bereikt

schelpdieren', gedateerd 'omstreeks Paschen 1938', dat begint met: 'Is het een wonder dat haast iedereen slakken en schelpdieren minderwaardige beesten vindt?' Vervolgens zette hij uiteen waarom ze toch werkelijk interessant zijn, waarbij hij inging op algemene kenmerken, bouw, voedsel, levenswijze, verzamelen en onderhouden, verschillende soorten, waaronder poelslakken. Een aparte paragraaf was gewijd aan 'De omgang met collega's', waarin hij vermeldt bij welke verenigingen je je kunt aansluiten, maar ook een praktische tip als: 'Ik raad je aan om nooit met meer jongens, of het moet al voor één verzameling zijn, samen op zoek te gaan. Met je broers gaat het nog wel. Maar je zult zien, als je met anderen uitgaat, dan krijg je herrie: "Ik zag hem het eerst", "Nietes", enz. En daar moet je in ons mooie vak niet mee beginnen.' En het verhaal gaat dat Jan zijn handtekening toen al voorzag van de toevoeging 'bioloog'.³

Nadat hij in juli 1939 was geslaagd voor zijn eindexamen, met een 10 voor natuurlijke historie, kreeg hij van Nijkamp het boek *Langs strand en dijk* cadeau, en op zijn verjaardag, kort daarna, van zijn ouders het eigenlijk nog te moeilijke *Leerboek der bijzondere dierkunde*, dat hij erg graag wilde hebben. Via Nijkamp kreeg Jan na zijn eindexamen de gelegenheid aan de slag te gaan bij het Zoölogisch Station in Den Helder, waar hij onder meer met de microscoop leerde werken. De oorlogsdreiging was inmiddels toegenomen en de mobilisatie werd afgekondigd, en een Amsterdamse student die daar onderzoek deed werd opgeroepen. Jan mocht diens onderzoek, naar de verspreiding van schelpdieren op het wad, voortzetten. Zijn verslag van dit onderzoek werd later gebruikt voor een publicatie (overigens zonder vermelding van zijn naam, zo herinnert hij zich later spijtig).⁴

Bijzonder intrigerend voor een gereformeerde jongeling met interesse voor de biologie was alles wat te maken had met de evolutietheorie. Evolutie was in de jaren dertig in gereformeerde kring nog zeer omstreden, en werd over het algemeen afgewezen, omdat het niet in overeenstemming zou zijn met geloof in God als Schepper. Zijn eerste kennismaking met dit probleem kwam toen hij, veertien jaar oud, in de schoolbibliotheek op het boek *Afstamming van den mensch* stuitte, de vertaling van een Duits boek van de naturalist

en wetenschapspopularisator Wilhelm Bölsche. Hij werd er meteen door geboeid. Nijkamp voorzag hem van nog meer literatuur, zoals *De wetenschap van het leven*, geschreven door enkele Engelse topbiologen. Dat deed hij in overleg met Jans ouders, die wel even fronten bij deze wat wonderlijke belangstelling, maar toch toestemden.⁵ Jan verdiepte zich verder in het onderwerp, en was ook benieuwd wat gereformeerde theologen hierover te melden hadden. Hij ontdekte dat de grote voorman Abraham Kuypers in 1899 als rector van de Vrije Universiteit een rede had gehouden over 'Evolutie', en het lukte hem deze antiquarisch op de kop te tikken, evenals relevante publicaties van andere gereformeerde theologen, zoals Bavinck en Geesink. Over Kuypers rede hield hij meteen een inleiding voor jongelingsvereniging 'Uw heil komt', de kerkelijk club waar de gereformeerde jeugd zich in de Bijbel en allerlei theologische onderwerpen verdiepte. Tot een eigen standpunt in de discussie – 'een wespennest' noemde hij het in deze inleiding – kwam hij nog niet, maar hij realiseerde zich heel goed dat Kuypers analyse dieper ging dan een eenvoudige afwijzing. Kuypers was weliswaar kritisch over de evolutiegedachte – hij begon zijn rede met de fameuze zin 'Onze negentiende eeuw sterft weg onder de hypnose van het evolutiedogma' – maar verwierp de theorie niet volledig, en toonde openheid naar de mogelijkheid van een 'evolutionistische schepping'.⁶ Hiermee begon Jan Levers zoektocht naar een juiste karakterisering van de relatie tussen schepping en evolutie.

Aan de gereformeerde VU biologie studeren was vanzelfsprekend geen optie, omdat daar deze studie nog niet werd aangeboden. De keuze viel op de Rijksuniversiteit Utrecht, en Jan verhuisde, net zeventien jaar oud, naar Zeist, waar hij bij zijn oom Ipe en tante Janna in huis kwam wonen. Hier had hij al vaak 's zomers gelogeerd bij zijn neef Jaap, via wie hij ook George Puchinger had leren kennen. Jaap en George hadden op hun beurt vakanties bij Jan in Den Helder doorgebracht.⁷ Puchinger (1921-1999), later onder andere bekend als 'chroniqueur' van het gereformeerde leven, productief publicist, en vanaf 1971 als de eerste directeur van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme aan de VU, was al in zijn studententijd een opvallende figuur. Belesen, breed geïnteres-

seerd en organisatorisch zeer actief, maakte hij met zijn polemische stijl indruk, maar riep ook weerstand op. Via neef Jaap en vriend George sloot Jan Lever zich in Zeist aan bij de jongelingsvereniging 'Dei Gratia'. Ook kwam hij in contact met het door Puchinger opgerichte Zeister Dispuut, een gezelschap van vooral in Utrecht studerende oud-Lyceumvrienden van George. De leden bogen zich over wijsgerige en theologische onderwerpen en er werden ook nu en dan sprekers uitgenodigd. Jan hield zelf enkele malen een inleiding over 'Evolutie'.⁸ Nog belangrijker voor zijn vorming, en zijn denken over evolutie, was zijn lidmaatschap van studentenvereniging SSR, waarover hieronder meer. Met George Puchinger zou hij zijn hele leven 'vrienden' blijven, getuige de vele brieven in hun beider archieven. Puchinger schreef hem vele jaren later: 'Wij zijn elkaar volop trouw gebleven, en dat stemt tot dankbaarheid.'⁹

Samen met zestien jaargenoten begon Jan in september 1939 aan de studie biologie. Gewapend met de 'Gids voor eerstejaars aan de Utrechtse universiteit', betrad hij begin oktober het Zoölogisch Laboratorium, Janskerkhof 3, voor een eerste college dierkunde van hoogleraar C.P. Raven.¹⁰ De studie was intensief: het programma behelsde zes volle dagen (inclusief de zaterdag), met 's ochtends college en 's middags practicum. De biologiecolleges in het eerste jaar werden gegeven door de hoogleraren C.P. Raven (dierkunde), V.J. Koningsberger (plantenfysiologie), A.A. Pulle (plantensystematiek) en G.J. van Oordt (voortplanting van vertebraten). In het tweede jaar kwam daar nog bij: J.A. Honing (genetica) en H.J. Jordan (dierfysiologie). Daarbovenop werden diverse colleges in aanverwante vakken als geologie, chemie, natuurkunde en wiskunde gevolgd.

Dagelijks ging Jan per fiets of met de tram van Zeist naar Utrecht. Hij werd lid van de Utrechtse Biologen Vereniging, een actieve studieclub, die onder meer excursies organiseerde, en dispuutsavonden, waarop de leden inleidingen verzorgden over biologische onderwerpen. Na de oorlog zou hij een jaar vicevoorzitter zijn. In oktober 1941 vroeg hoogleraar Raven hem voor een assistentschap in het Zoölogisch Laboratorium, waar hij hielp bij de colleges en practica, en meewerkte in Ravens kort daarvoor gestarte onderzoek op het

gebied van slakken, met name eicellen van de poelslak *Lymnaea stagnalis*.¹¹

De oorlog was echter nooit ver weg. Op zaterdagmorgen 6 februari 1943 hield de Sicherheitspolizei razzia's in enkele universiteiten. Jan was in het laboratorium aan het werk, maar werd op tijd gewaarschuwd. Hierop volgde een periode van onderduik. Aanvankelijk dook hij samen met George Puchinger onder bij een boer in de Wieringermeer. Overdag werkten ze mee op het land, maar 's avonds bestudeerden ze de door hen meegebrachte boeken, Jan zijn biologische boeken, George vooral theologische en wijsgerige. Maar ze bestudeerden ook samen de drie dikke delen van de *Wijjsbegeerte der Wetsidee*, geschreven door VU-filosoof H. Dooyeweerd (waarover hieronder meer). En ze discussieerden veel over tal van kerkelijke, wijsgerige en theologische vraagstukken. Ze bleven daar enkele maanden. Jan kwam daarna op andere adressen terecht – in Arnhem en Bilthoven – en zou uiteindelijk op een onderduikadres in Zeist terugkeren, in het huis van zijn verloofde Juus. George was via andere omzwervingen ook weer in Zeist beland.¹²

Vanaf juli 1943 kon Jan, ondanks zijn weigering de zogenaamde 'loyaliteitsverklaring' te tekenen toch weer aan de slag, met een vervalst persoonsbewijs. Hij werd gevraagd voor een betaald assistentschap bij de 'Werkgemeenschap voor Endocrinologie', die gevestigd was in het Zoölogisch Laboratorium. Het onderzoek richtte zich op kanaries, en werd betaald door vogelzaadfirma Sluis. Zowel onderzoeksleider J.J. Duyvené de Wit als hoogleraar Raven voorzagen hem van schriftelijke verklaringen dat het werk van groot belang was voor voedselvoorziening en volksgezondheid, wat ervoor zorgde dat het onderzoek nog enige tijd doorgang kon vinden.¹³ Enkele maanden later verscherpte de toestand zich echter, en moest Jan definitief onderduiken, ditmaal in Zeist. De zelfstudie ging onder moeilijke omstandigheden door, zoals hij schreef aan Raven: 'Wanneer je geïsoleerd zit begin je wel eens aan jezelf te twijfelen. Het hakken en meel malen is momenteel ook ongetwijfeld belangrijker.'¹⁴

Een handgeschreven verslag van het kanarieonderzoek voltooide hij in onderduik, in de 'dolle dagen van September 1944'. Hij hoopte toen dat de bevrijding nabij was, maar het liep anders; de hon-

gerwinter volgde. De definitieve, getypte versie werd ook in onderduik afgerond en is gedateerd: 'Zeist, op de verjaardag van Charles Darwin, 12 februari 1945'.¹⁵ Het verslag werd naar Raven gebracht, waarna ze er per brief uitgebreid over van gedachten wisselden. Samen met zijn eerdere slakkenonderzoek was het kanarieonderzoek voldoende voor het praktische deel van het doctoraalvak van Raven, zo liet deze hem weten.

Jan werkte ondertussen ook al aan zijn afstudeerscriptie. Hij had gekozen voor een historische en wijsgerige beschouwing over 'het soortbegrip', opnieuw bij Raven. Hij analyseerde in deze scriptie het denken over 'soorten' van een groot aantal denkers vóór en na Darwin, wat uitliep op een analyse van herkomst en maatstaven van het 'biologische soortbegrip'. In de inleiding ging hij in op het belang van een dergelijk exercitie op het terrein van de 'theoretische biologie', waaronder destijds werd verstaan de studie van wijsgerige achtergrond, grondslagen, structuur en methoden van de biologie. Lever stelde: 'Opbloei van een wetenschap kan volgen op een geniale gedachte, op een ontdekking, maar ook op een kritische bezinning op de essentiële waarden van het oude'.¹⁶

Dit zal Raven zeker aangesproken hebben. Raven was zelf ook buitengewoon geïnteresseerd in theoretische biologie, en was bijvoorbeeld lid van de biologische sectie van de zogenaamde Signifische Kring, ooit opgericht door Frederik van Eeden. Raven had Lever als 'verslaggever' betrokken bij deze kring en Lever vond het enorm 'leerzaam en vruchtbaar' om bij die discussies aanwezig te zijn.¹⁷ De 'theoretische biologie' en wijsgerige achtergronden van de biologie genoten in deze periode overigens relatief veel belangstelling in Utrecht en elders. In Utrecht was er een theoretisch-biologisch dispuut van ouderejaarsstudenten en assistenten, ook onder leiding van Raven.¹⁸ Landelijk was er een vergelijkbare belangstelling bij biologen als H.J. Jordan, J. Boeke en C.J. van der Klauw, die publiceerden over onderwerpen als mechanisme, vitalisme en holisme en over causaliteit en finalisme in de biologie. Het idee leefde breed dat de biologie in crisis verkeerde, wat leidde tot radicale ideeën over een nieuwe biologie. Waar in de negentiende eeuw levensverschijnselen nogal eens werden gereduceerd tot mechanisch-materialistische principes, waren velen

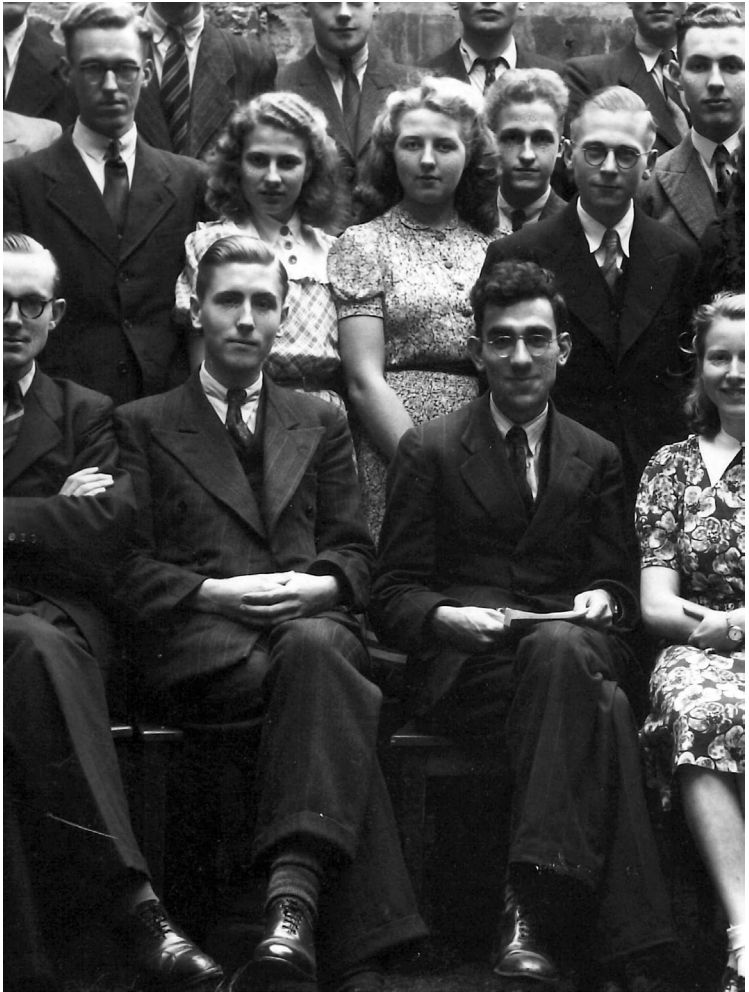
nu (weer) op zoek naar een aparte 'levenstheorie', die men zocht in het neovitalisme of holisme.¹⁹ Levers belangstelling paste dus ook bij een destijds bredere beweging in de biologie.

Levers uitgetypte scriptie is gedateerd 27 maart 1945 en zijn verloop bracht het eindresultaat naar Raven. Toen Jan de hoogleraar kort daarna in het geheim bezocht om erover door te spreken, was deze zeer lovend. Raven stelde voor dat hij er nog enige tijd aan zou doorwerken, waarna hij erop kon promoveren. Lever ging na beraad echter niet op het aanbod in. Dit zou immers een promotie zijn geweest in de theoretische biologie en hoewel dit trok, wilde Lever de experimentele biologie niet achter zich laten. Na de oorlog rondde hij zijn praktische werk voor het doctoraal af, en begon daarna ook aan een experimenteel promotieonderzoek bij G.J. van Oordt op het gebied van de vergelijkende endocrinologie (hormoononderzoek). Zijn onderzoek, onderdeel van de werkgroep Endocrinologisch Onderzoek aan Landbouwhuisdieren, richtte zich op de structuur van de schildklieren van verschillende soorten en de werking van schildklierremmende stoffen bij hanen. Op 13 maart 1950 promoveerde hij *cum laude* op het proefschrift 'Onderzoekingen betreffende de schildklierstructuur'.

Jan was na de oorlog verhuisd naar Utrecht, waar hij aan de Oude Gracht 62bis op kamers woonde met broer Piet, die ook in Utrecht was komen studeren. Jan en Juus trouwden op 21 mei 1947 en gingen wonen op 't Hoogt 3, een huis dat eigendom van de universiteit was en grensde aan zijn werkplek op het Zoölogisch Laboratorium.

Studentenleven: gereformeerde bezinning

Uitermate belangrijk voor Levers vorming was zijn lidmaatschap van de Utrechtse afdeling van de *Societas Studiosorum Reformatorum* (SSR), een landelijke, interkerkelijk-gereformeerde studentenvereniging met afdelingen in alle universiteitssteden. Zijn intensieve betrokkenheid bij SSR kan niet los gezien worden van zijn vriendschap met George Puchinger die een jaar na Jan ook lid was geworden. G.P., zoals hij werd genoemd, zou in de loop van de jaren veertig een van de centrale figuren worden in de vereniging.²⁰

Jan Lever (links) en George Puchinger
te midden van mede-SSR-leden, 1945.

SSR richtte zich op gezelligheid, studentikozeiteit, en versterking van de onderlinge band, maar was ook bedoeld voor bezinning op onderwerpen op het grensvlak van geloof en wetenschap, literatuur, theologie, en filosofie, vanuit gereformeerd gezichtspunt. SSR trok als leden orthodox-protestantse studenten van de openbare universiteiten, en had daarmee een wat ander, defensiever, karakter dan de Vrije Universiteit. Maar inhoudelijk was de bezinning ook gekleurd door het 'offensieve' ideaal dat Kuyper had geformuleerd, namelijk dat het geloof relevant was voor het hele leven inclusief de wetenschap, wat impliceerde dat er een 'christelijke wetenschap' ontwikkeld moest worden. Dit 'neocalvinistische' ideaal stempelde ook veel van de discussies binnen SSR. Er was wel een voortdurende spanning in de vereniging tussen leden die vooral gezelligheid zochten en degenen die zich (daarnaast) ook op serieuze bezinning wilden richten.²¹ Bij Puchinger en Lever ontbrak het in ieder geval niet aan de serieuze studie op gereformeerde grondslag, zoals we zullen zien.

De Utrechtse SSR-leden die in Zeist woonden, hadden zich daarnaast in 1940 georganiseerd in het informele 'Zeister Bosplan'. Deze club kon blijven bestaan (en samenkomen) toen SSR Utrecht door de Duitsers werd verboden en de sociëteit aan de Nieuwe Gracht werd gesloten.²² Overigens bleef er wel gedurende de hele oorlog een illegaal bestuur van SSR bestaan, de Contact Commissie, waarvan onder meer Lever bestuurslid was; deze kwam regelmatig bijeen en onderhield ook landelijke contacten.

De bijeenkomsten van het Bosplan waren een plek om elkaar te ontmoeten en te discussiëren, bijvoorbeeld over de oorlog en de situatie in de kerk. Puchinger begon zich hierbij steeds meer te roeren, en hamerde erop dat SSR, en om te beginnen het Bosplan, meer moest bieden dan oppervlakkige gezelligheid. Hij was, na bestudering van de geschiedenis van SSR en publicaties en collegedictaten van Abraham Kuyper en andere gereformeerde voormannen, tot de conclusie gekomen dat het calvinistisch karakter op een radicale manier van invloed moest zijn op al je denken en handelen als gereformeerd student. De SSR moest weer worden zoals ze volgens hem was bedoeld: verdiepend en strijdbaar. Dit denken kwam niet uit de lucht vallen: Puchinger en medestanders sloten zich hiermee aan bij

de vernieuwingsbeweging in de Gereformeerde Kerken uit de jaren dertig rondom figuren als Dooyeweerd en Vollenhoven, die aan de vU een 'calvinistische wijsbegeerte' ontwierpen. Deze 'vernieuwers' bouwden voort op de denkbeelden van de voorgangers, maar namen deze niet zonder meer over. Ze doordachten de problemen zelf, corrigeerden soms hun voorgangers, en maakten hun ideeën relevant in een nieuwe tijd. Puchingers streven culmineerde in de publicatie van zijn zogeheten 'Bosplan-brochure', juni 1943 (68 pagina's uitge-typt), waarin hij zich in felle bewoordingen keerde tegen iedereen die SSR louter als gezelligheidsvereniging zag. Lever en enkele anderen stonden aan zijn kant, maar ze kregen het hele Bosplan niet mee, waarna zich een scheuring voltrok.²³

Op theologisch gebied was de kring rond Puchinger gefascineerd door de spraakmakende Kamper theoloog K. Schilder, die met existentiële preken en polemische journalistiek de gereformeerde wereld opschudde. Hij was orthodox en betrokken op de cultuur en schroomde niet kritiek te hebben op (onderdelen van) Kuypers theologie. Dit bracht hem in conflict met het gereformeerde establishment, waaronder verschillende prominente vU-theologen. De kerken zaten echter vol als Schilder er preekte, en ook Puchinger en Lever zouden vanuit Zeist kerken in de omgeving bezoeken als Schilder daar voorging; ook bestudeerden ze zijn werk grondig.²⁴ Zij betreurden het buitengewoon toen Schilder in 1944, midden in de oorlog, door de synode van de Gereformeerde Kerken werd geschorst, wat zou leiden tot een kerkscheuring die bekend kwam te staan als de Vrijmaking. Puchinger en Lever schreven in 1944, vanuit hun onderduik, een uitgebreide brief aan de Zeister kerkenraad naar aanleiding van de schorsing van Schilder, met de oproep er alles aan te doen de eenheid in de kerken te herstellen. Juist Schilder had immers zoveel gedaan voor 'ons kerkelijk leven en onze gereformeerde wetenschap', waardoor hij ook voor hen persoonlijk veel had betekend. Ze kregen nul op het rekest, en kregen het advies om 'de toelichting der synode' bij de schorsing te bestuderen (wat ze vanzelfsprekend al gedaan hadden).²⁵

De vU-theologen stonden in deze kerkstrijd aan de kant van de synode. Puchinger en Lever ervoeren hun houding als mat en slechts

gericht op het conserveren van de theologie van Kuyper, terwijl deze zelf een dynamisch en creatief denker was geweest. De situatie inspireerde Lever in 1943 tot een venijnig gedicht, waarin deze mentaliteit werd gehekeld:

In Kuyper's lijn?

Ronde, domme, dikke koppen
Trage, doffe troeb'le ogen
Eén ziener slechts van eed'le makelij:
Aristos, denker en genie was hij.

Is hij lang reeds weggezonden
In de diepe grauwe zee,
Om de zinkplaats, 't hoofd onbloot,
In een kring, van liefde dronken,
Staan de boeren nog te loeren
Naar de bellen van beneê.²⁶

Tussen al dit theologisch, wijsgerig en kerkelijk geweld – en natuurlijk de biologiestudie – bleef Lever zich in zijn studententijd met het onderwerp evolutie bezighouden, hoewel dit in het universitaire curriculum toen geen prominente plaats had. Hij kocht boeken van Charles Darwin, Ernst Haeckel en Hugo de Vries en zijn eerste lezing in de kring van SSR, 10 november 1939, ging meteen over evolutie. Uitgebreid besprak hij de verschillende historische evolutietheorieën, in het bijzonder die van Darwin, maar ook meer recente opvattingen als die van Lotsy, Hugo de Vries, en 'holistische evolutie'. Tot een eigen standpunt kwam hij nog niet, al vermeldde hij wel de mogelijkheid dat de ontwikkeling ook plaatsgevonden kon hebben doordat 'God daar de kracht der evolutie in gelegd heeft'.²⁷

De literatuurstudie naar evolutie ging door, ook toen hij later moest onderduiken. Talloze schriftjes met aantekeningen uit deze periode getuigen van zijn uitgebreide studie van het onderwerp.²⁸ Ook probeerde hij in contact te komen met andere gereformeerde natuurwetenschappers. Hij had ontdekt dat de in Leiden gepromoveer-

Evolutie.

Noordat ik met u wilde overgaan tot de bespreking van de theorieën van Darwin en zijn volgelingen, zou ik u eerst een beeld willen geven van de voorstellingen, die men zich door de eeuwen heen gemaakt heeft van de schepping van de aarde, en het leven en van een evolutie, ^{gevolg} in dien hier - van sprake is.

De oude Egyptenaren dachten, dat de aarde oorspronkelijk een waterchaos geweest was.

Uit deze waterchaos ontstond de God Ra en uit deze God, de goden van de lucht (Su), de aarde (Keb) en het water (Osiris) en de Godin ^{van} vuur (Nuty).

De Chinezen hadden als verstoffen: water, aarde, vuur, metaal en hout.

De Grieken hadden over het ontstaan van de aarde vijf verschillende opvattingen.

Van sommigen van hen is ook bekend, hoe zij zich voorstelden, dat het leven op aarde ontstaan is.

Van 611 tot 545 voor Christus leefde er een wijze van de School van Milete, Anaximander, die leerde, dat de levende wezens ontstaan waren uit vochtige stoffen, onder inwerking van het zonlicht.

Hiër ontstonden uit modder eerst vis -

Eerste pagina van Jan Levers inleiding over 'Evolutie' op de eerste vergadering van de eerstejaarsclub van SSR, 10 november 1939.

de Groningse bioloog J.H. (Harry) Diemer (1904-1945) in de jaren dertig al over talloze biologische thema's in gereformeerd perspectief had gepubliceerd. Het ging daarbij om destijds prangende kwesties op theoretisch-biologisch terrein, zoals het neovitalisme als alternatief voor het mechanisme, teleologie en causaliteit, enzovoort.

Deze Diemer publiceerde onder meer in het landelijk tijdschrift van de SSR, en sprak en publiceerde veel binnen de kring van de Christelijke Vereniging van Natuur- en Geneeskundigen en van de Vereniging voor Calvinistische Wijsbegeerte, waar hij intensief samenwerkte met Dooyeweerd, die veel van hem verwachtte.²⁹ Diemer liet zich inspireren door het holisme of totaliteitsdenken, een stroming in de vooroorlogse biologie die de tegenstelling tussen mechanistische en vitalistische opvattingen van het leven probeerde te overstijgen, al had hij ook kritiek en zocht hij naar een eigen christelijke invulling en fundering ervan.³⁰ Vanuit een christelijk totaliteitsbegrip zag Diemer ook ruimte voor een vorm van evolutie. Hij was ervan overtuigd, en hij stond hierin destijds niet alleen in de biologische wereld, dat Darwins mechanistische verklaring van evolutie (natuurlijke selectie), had afgedaan, en dat er andere oorzaken een rol speelden. Voor hem betekende dat een 'ontwikkelingsproces op den grondslag van schepping'.³¹ 'Evolutie' kon aanvaard worden als wetenschappelijke theorie, zo stelde hij, terwijl 'het wezen der ontwikkeling' moest worden gezocht 'in de plannen (denkeenheden) van den Goddelijken Geest, die architectonisch geordend zijn'.³²

Lever besloot deze Diemer een brief te schrijven en deed dat op 27 januari 1944. Hij zette uiteen waar zijn interesses lagen en wat zijn werk als assistent in het zoölogisch lab behelsde, ook gaf hij aan dat hij met name onder invloed van Raven hoe langer hoe meer interesse kreeg in de theoretische biologie. Hij vroeg zich af of het mogelijk zou zijn een werkgemeenschap of iets dergelijks op te richten van gereformeerde biologen, 'die zich ten doel stelde kritisch te vormen tot fundering van een voor ons geloof ten volle aanvaardbare biologie'.³³ Diemer reageerde positief; hij juichte het plan van harte toe, maar waarschuwde wel: 'Er zal veel grondwerk moeten worden verricht en hard gestudeerd.' Hij gaf aan hier graag nader met hem over te spre-

ken en stelde voor elkaar te ontmoeten wanneer hij, zaterdag 20 mei 1944, in Utrecht zou zijn voor een lezing voor de Christelijke Vereniging van Natuur- en Geneeskundigen, over het onderwerp 'Natuur en wonder'.³⁴ Lever ging op deze dag, met zijn illegale persoonsbewijs, op pad naar hotel Pays Bas en hoorde Diemer daar betogen dat 'wonderen' niet moeten worden gezien als een bovennatuurlijk, supranaturalistisch, ingrijpen in een zelfstandig natuurgebeuren, maar dat het 'tekenen' zijn, gericht tegen de zonde, het kwaad in de natuur. Dat had ook gevolgen voor het denken over de schepping. De schepping kon worden gezien als een wonder, waarbij steeds iets nieuws optreedt, wat echter niet betekent dat God telkens ingrijpt. De nieuwe vormen die in de geschiedenis optreden, zijn van meet af aan in de natuur besloten. Hij verwees voor deze benadering expliciet naar Kuyper.³⁵

Na afloop, op weg naar het station, spraken ze elkaar uitgebreider over de plannen, en over Levers afstudeeronderzoek. Diemer vroeg hem zijn scriptie, wanneer die gereed zou zijn, ook naar hem te sturen.³⁶ Niets leek een gezamenlijke bezinning in de weg te staan. Het liep echter anders. Diemer, die in het verzet zat, werd kort daarna opgepakt en kwam in een concentratiekamp terecht. Tijdens zijn onderduik, en het werk aan zijn scriptie, bereikte Lever het bericht dat Diemer was overleden. In een brief aan Raven schreef hij over de schok die dit bij hem veroorzaakte: 'Voor mij als gereformeerd bioloog betekent dit het verlies van de enige man, die gelijk-gelovend als ik, toch trachten wilde wetenschappelijk in moderne zin te zijn en hiervoor (voor deze synthese) naar mijn idee al belangrijk werk had verricht. Hij is gevallen voor onze vaderlandse zaak!'³⁷ Lever zou, toen hij het onderwerp 'schepping en evolutie' na de oorlog verder ter hand nam, altijd met veel respect over Diemer blijven spreken, en met name ook diens inzichten over 'natuur en wonder' lijken een belangrijke schakel te vormen in de ontwikkeling van Levers denken.

De Nieuwe Lijn: Levers naoorlogse visie op evolutie

In de naoorlogse jaren pleitte Puchinger, voortbouwend op wat hij in zijn Bospplan-brochure had betoogd, voor een radicaal gereformeerde SSR, een streven dat werd aangeduid als de Nieuwe Lijn.

Hiermee koos hij positie in de zogenaamde grondslagdiscussie – de vraag of de vereniging confessioneel-gereformeerd moest blijven, inclusief handhaving van de ‘Drie Formulieren van Enigheid’. Deze vraag was ook van belang in het bredere maatschappelijk debat over het bestaansrecht van christelijke organisaties, dat opkwam onder invloed van de naoorlogse Doorbraakgedachte. Ook binnen SSR klonk de roep om verruiming, waarbij verschillende afdelingen tegenover elkaar kwamen te staan. Puchinger ging vanuit Utrecht de strijd aan met onder meer zijn brochure *Het rapport getoetst*, uit 1945, en gaf in 1948 zijn inmiddels ‘legendarische’ Bosplan-brochure opnieuw uit, als ‘manifest en program’ van de Nieuwe Lijn.³⁸

Lever verbond zich met Puchingers Nieuwe Lijn. Al was zijn stijl niet per se die van Puchinger, hij kon zich van harte vinden in het streven naar een herleving van het gereformeerde denken. In kort na de oorlog gemaakte aantekeningen d.d. 10 september 1945, vermoedelijk voor een lezing voor medestudenten, vinden we Levers bevlogen inzet terug. Hij formuleerde kritiek op die medestudenten die zich in de hoek van een ‘muf, kaal, vlak, klein’ christendom lieten drukken, waarin het ontbrak aan ‘het sap, het merg, de pit’. Er lag voor elke student een grote verantwoordelijkheid: ‘Onze opdracht ligt voor ons in het vormen, stichten, van een christelijke cultuur. Dit is de taak voor ieder van ons: voor de jurist, de theoloog, de medicus, de bioloog, de indoloog, de geoloog en allen die daar verre zijn.’³⁹

Dat vroeg allereerst om studie en daarna om actie. Met broer Piet was Jan op 18 februari 1945 bijvoorbeeld al begonnen met het systematisch in kaart brengen en verzamelen van geschriften van Kuiper over relevante vraagstukken. Op het schutblad van een schriftje met de inventaris verklaarden ze plechtig: ‘Heden de 18^e Februari 1945 besloten ondergetekenden over te gaan tot het verzamelen en rangschikken van de gezamenlijke redevoeringen en artikelen van Abraham Kuiper over Calvinistisch-wetenschappelijk-culturele vraagstukken’. Gevolgd door een lijst van boeken die ze al in bezit hadden en boeken die ze nog moesten aanschaffen.⁴⁰

Het ging hun in de eerste plaats om een ‘strijd’, zoals ze het noemden, in de studentenwereld, maar de Nieuwe Lijn wilde een grotere greep doen. De gereformeerde wereld moest worden opgeschud en

vernieuwd. Puchinger publiceerde aanvankelijk vooral in het *Mededelingenblad* van de Utrechtse SSR en in het landelijke SSR-blad *Libertas ex Veritate*, maar richtte vervolgens zijn eigen blad *Polemios* op dat een behoorlijk bereik had in de gereformeerde studentenkringen, en waar ook grote namen voor schreven. Van een deel van de voormannen verwachtten ze weinig meer, en daarom zouden ze als jongeren zelf invloed moeten krijgen in de relevante instituten. Dat moest beginnen met studie, zo schreef Puchinger aan Lever, door bijvoorbeeld promotieonderzoek over specifiek voor het calvinisme belangrijke zaken: 'Voorlopig moeten wij bewijzen de eerste jaren dat wij het waard zouden zijn leiding te geven. (...) Want plannen zijn er genoeg.' Dat zou kunnen uitlopen op echte invloed: 'Stel dat wij enkele professorabele figuren fokken en men wil ons aan de VU benoemen, dan zouden we qua groep eisen kunnen stellen met behulp van Coops, Vollenhoven, Dooyeweerd', verwijzend naar enkele VU-hoogleraren die nadrukkelijk werk wilden maken van het christelijke karakter van de VU.⁴¹

Lever was als 'vaste medewerker' betrokken bij *Polemios* en publiceerde voornamelijk over zijn eigen vakgebied. Zo begon hij al in het tweede nummer (17 november 1945) een reeks artikelen over Kuypers evolutierede, die hij ook op de literatuurlijst van de novieten van SSR Utrecht liet plaatsnemen. Hij begon als volgt:

Een rector roept een universiteit ten strijde op. Is het niet vreemd, dat nu na bijna 50 jaren, na twee wereldoorlogen, nog een serie artikelen gewijd is aan een vergeelde rectorale rede, die men na zeer veel moeite misschien nog antiquarisch kan verkrijgen? Dat zal niet veel rectorale redevoeringen overkomen, en eerlijk gezegd zou ik, wanneer ik het evolutie-probleem strikt wetenschappelijk zou willen behandelen zeker een meer recente oratie als uitgangspunt nemen.

Hij legde uit waarom hij de rede toch nog steeds van belang achtte:

Waarom dan toch deze oude rede gekozen? Omdat uit deze rede een totaliteitsblik spreekt, die door een zo machtig inzicht ge-

dragen wordt, dat zij ook nu nog aan ons allen, die met deze problemen dagelijks zitten, de weg naar de oplossing kan wijzen. (...) Kuiper is in zijn oraties een man uit één stuk en wie deze oraties geregeld leest, voelt hoe langer hoe meer dat hieruit een zeer gegrandveste levensbeschouwing, ik zou liever zeggen een zeer ver doorgevoeld cultuurideaal, spreekt.

En daarna volgde in een aantal artikelen een analyse van Kuipers rede. De spits ervan was volgens Lever een bestrijding van evolutie als 'stelsel van den zonder doel mechanisch opgebouwd kosmos'. Lever sloot af: 'Kuipers testament geeft ons de richtlijnen. Hij kon natuurlijk niet tot een uitwerking overgaan. Dit was werk voor zijn volgelingen. Tot die volgelingen behoren ook wij!'⁴²

Lever rekende zich dus tot Kuipers volgelingen en voorzag een uitwerking van diens ideeën over wetenschap op het terrein van de biologie. Bij dat 'volgen' dacht hij dus zeker niet aan een simpelweg herhalen van Kuiper, wat hij de conservatieve VU-theologen had verweten, maar een uitwerken en voortbouwen op de door Kuiper uitgezette koers. In een andere beschouwing, 'Kuiper's evolutie-rede voor vandaag en morgen' sprak hij ook nadrukkelijk over Kuipers 'evolutie-testament'. Kuiper had de evolutietheorie 'in juiste proporties' gezien toen hij signaleerde dat de evolutieleer, vooral door mensen als Ernst Haeckel, was uitgebreid tot een levens- en wereldbeschouwing. Tegelijkertijd gaf Kuiper in zijn rede, volgens Lever, de christen-bioloog carte blanche om tot eigen onderzoek over te gaan.⁴³

In deze periode introduceerde Lever ook het begrippenpaar 'evolutionisme en creationisme' als alternatief voor de tegenstelling tussen evolutie en schepping. De biologie had zich volgens hem in de afgelopen eeuw ontwikkeld op de basis van het materialistisch monisme, dat ervanuit ging dat God niet bestond, de wereld eeuwig was, en er geen tegenstelling bestond tussen levende en levenloze materie. In deze context had zich een evolutionistische wetenschap ontwikkeld. Daartegenover zouden christen-wetenschappers moeten werken vanuit het creationisme, het geloof in een schepper. Dat betekende erkenning van zijn openbaring zowel in de Bijbel als in de

natuur. Daarmee stond niet bij voorbaat vast hoe de schepping had plaatsgevonden. Dat was een kwestie die door zuiver-wetenschappelijk onderzoek moest worden opgelost. Creationisten konden daarbij optimistisch zijn over de koers van de hedendaagse wetenschap, omdat er een andere wind leek te waaien dan vijftig jaar eerder, die beter aansloot bij de christelijke wereldbeschouwing.⁴⁴ Hierbij zij opgemerkt dat Lever het begrip ‘creationisme’ anders gebruikt dat wat later gangbaar werd, toen het met name in Amerika werd gebruikt voor een alternatieve theorie die volledig op de Bijbel is gebaseerd. Bij Lever sloot ‘creationisme’ evolutie niet uit.

In deze periode werd Lever ook al uitgenodigd lezingen te geven voor een breder publiek. Zo sprak hij in september 1948 over ‘Evolutie en christendom’ op een onderwijsconferentie van de Christelijke Boeren- en Tuindersbond, en betoogde daar onder meer dat er een groot tekort was aan christelijke natuurwetenschappers om deze grote taak, de ontwikkeling van een christelijke wetenschap, aan te vangen.⁴⁵

Wat betekende dit ideaal van christelijke wetenschap in de praktijk? In Levers eigen promotieonderzoek over de schildklierstructuur is bijvoorbeeld geen specifiek-christelijke benadering terug te vinden. De invloed zou dan ook meer liggen op het gebied van de theoretische biologie, destijds het thema van Levers doctoraal-scriptie. Deze scriptie had hij kort na de oorlog, nu Diemer er niet meer was, naar Dooyeweerd gestuurd. Deze reageerde enthousiast en vroeg hem de scriptie om te werken voor het tijdschrift *Philosophia Reformata*.⁴⁶ Na een aantal vruchtbare gesprekken besloten zij het materiaal samen verder te bewerken, wat leidde tot publicatie van een drietal artikelen over het soortbegrip. Lever zou later in het dankwoord bij zijn proefschrift Dooyeweerd bedanken omdat hij ‘in zekere zin een leerling’ van hem was geworden, zowel door bestudering van Dooyeweerds calvinistische wijsbegeerte – ‘een der belangrijkste en meest typische vruchten van de Vrije Universiteit’ – als door diens persoonlijke belangstelling en raadgeving.⁴⁷ Een en ander leidde er zelfs toe dat Dooyeweerd hem polste of hij bijzonder hoogleraar calvinistische wijsbegeerte wilde worden.⁴⁸ Maar hoewel grondige studie van Dooyeweerds filosofie Lever had

geholpen in zijn zoektocht, zouden zij waar het de acceptatie van evolutie betreft uiteindelijk niet meer helemaal op een lijn zitten. In de kring van de calvinistische wijsbegeerte bleek in de loop van de jaren vijftig geen ruimte voor Levers denkbeelden.⁴⁹

Aan de VU als geheel verliep het anders. Levers activiteiten hadden niet alleen bij Dooyeweerd, maar ook bij andere VU-hoogleraren aandacht getrokken. In de zomer van 1949, nog voor hij was gepromoveerd, werd Lever uitgenodigd voor een gesprek in Amsterdam met de wiskundige J.F. Koksma en de natuurkundige G.J. Sizoo. Deze vertelden hem dat de universiteit zou worden uitgebreid met een afdeling biologie en een faculteit geneeskunde (geneeskundestudenten volgden destijds verschillende biologische vakken). Er waren, kortom, gereformeerde biologen nodig. Als hoogleraar plantkunde had men L. Algera op het oog. Lever werd gevraagd voor het hoogleraarschap zoölogie. Hij aarzelde: dit zou een erg grote leeropdracht zijn, die aan andere universiteiten, zoals de Utrechtse, verdeeld werd over verschillende hoogleraren en medewerkers. Hij attendeerde hen daarom op de ervarener J.J. Duyvené de Wit, die hij kende uit het Utrechtse lab. Deze was ook gereformeerd, al had hij zich veel minder met het thema 'geloof en wetenschap' beziggehouden.⁵⁰ Naast de hoogleraar Duyvené de Wit zou Lever dan lector kunnen worden, en zich kunnen beperken tot de 'diermorfologie'.

Deze suggestie werd door de universiteit overgenomen. Op 10 november 1950 trad Lever als lector aan met een openbare les over 'Het soortbegrip en de levende structuren', waarin hij betoogde dat wereldbeschouwingen van invloed zijn op de wetenschap. Hij liet dat zien aan de hand van verschillende opvattingen over het soortbegrip. De Vrije Universiteit zou vanuit een christelijke wereldbeschouwing een eigen koers moeten varen. Maar Lever sloot af met een waarschuwing, omdat het christendom in het verleden ook misstappen had begaan als het zich met de natuurwetenschap inliet: 'Naast een volkomen eerbiediging van Gods Woordopenbaring kan slechts een volkomen eerbiediging van Gods Natuuropenbaring ons voor deze misstappen behoeden.'⁵¹

Een rustige start als lector was hem niet gegund. Duyvené de Wit vertrok na enkele maanden onverwachts naar Zuid-Afrika (waar

hij hoogleraar in Bloemfontein werd). De eerste studenten, drie in getal, meldden zich en gingen in september 1951 van start met hun studie. Lever werd nu alsnog, op 28-jarige leeftijd, samen met Alge-
ra verantwoordelijk voor de opbouw van onderwijs en onderzoek in de biologie aan de VU. In 1952 werd hij tot hoogleraar benoemd, een taak die hij aanving met de oratie 'Het creationisme'. Nu sprak hij zelf als VU-hoogleraar over het onderwerp dat Kuyper eerder zo grondig had besproken in zijn *evolutiere*. In zijn rede legde Lever publiekelijk uit wat zijn wetenschapsopvatting betekende voor het denken over evolutie. Weliswaar had de evolutietheorie vaak een plek gekregen in het 'evolutionisme', een 'uitloper binnen de biologie (...) van het wereldbeschouwelijk materialisme.' Het was echter heel wel mogelijk de evolutietheorie een plek te geven in het 'creationisme', een 'uitloper van het Christendom binnen de biologie'. Creationisme en evolutionisme staan tegenover elkaar, maar evolutie als verschijnsel is onderdeel van de natuuropenbaring.⁵²

Ondanks zijn aanvankelijke aarzeling, en zijn jonge leeftijd, bracht Lever het er uitstekend vanaf. Hij wist in de jaren vijftig niet alleen onderzoek en onderwijs in de biologie op te bouwen, maar zou, voortbouwend op zijn werk op het gebied van geloof en wetenschap uit zijn studententijd, de bezinning op de evolutietheorie in brede gereformeerde kring naar een hoger plan tillen. Zijn oratie was meteen al aanleiding voor *Trouw* hem uit te nodigen zijn opvatting voor een breder publiek uiteen te zetten in de krant, want, zoals *Trouw* schreef, 'Prof. Lever heeft de koe bij de horens gevat'.⁵³ In een zestal artikelen werkte hij zijn opvattingen uit voor het lezerspubliek van *Trouw*, waarin hij begon met de stelling dat de kerngedachte van Kuypers *evolutiere* uit 1899 nog altijd actueel was. Terecht had Kuyper er immers op gewezen dat er vaak een religieus motief schuilt achter redeneringen die als zuiver-natuurwetenschappelijk worden gepresenteerd. Tegelijkertijd moest ook de christelijke biologie de (door God gegeven) feiten volkomen recht doen. De feiten hoefden echter niet tot de conclusie te leiden dat de evolutie niet anders is dan 'een planloos en toevallig spel van autonome natuurkrachten'. Uitgaande van het geloof in een persoonlijke God kon de ontwikkeling juist gezien kon worden als een proces met doel en zin.⁵⁴

In zijn boek *Creatie en evolutie* (1956) presenteerde Lever vervolgens een doorwrochte analyse van deze harmonie van schepping en evolutie, waarin hij recente wetenschappelijke literatuur besprak en duidde in wijsgerig en theologisch perspectief. Het boek was opgedragen aan de nagedachtenis van J.H. Diemer. De invloed van Diemer was onder meer hierin terug te zien dat hij in lijn met Diemer een supranaturalistisch, incidenteel ingrijpen van God in de natuur en in het evolutieproces in principe afwees. Het is binnen het 'wonder van de geschapen totaliteit', zo stelde hij hier, dat evolutie zich voltrekt.⁵⁵

Slot

De analyse van Levers *Werdegang* in het denken over schepping en evolutie in de jaren veertig en vijftig laat zien dat hij niet tot acceptatie van de evolutietheorie kwam door afstand te nemen van zijn gereformeerde wortels, maar juist door intensieve studie en door denking ervan. De harmonie die hij zocht en vond was geworteld in een overtuiging en levenshouding die werden gevormd binnen de SSR, in de context van de 'Nieuwe Lijn'. Dit legde de basis voor wat hij toen christelijke biologie, of creationisme noemde. De theoretisch-biologische kwesties die hij behandelde, sloten bovendien aan bij de interesse van andere Utrechtse biologen, en met name bij het werk van zijn belangrijkste leermeester Raven.

Hoewel zijn werk op het gebied van schepping en evolutie in eerste instantie was gericht op zijn geloofsgenoten, bleef het niet onopgemerkt bij andere biologen. Bovendien bleven zijn contacten met zijn Utrechtse leermeesters, en breder: de biologische gemeenschap in Nederland, hecht. Lever vond het belangrijk dat zijn visie ook voor hen acceptabel was. Hierin werd hij bevestigd door een positieve recensie van *Creatie en evolutie* door de Leidse hoogleraar botanie H.J. Lam in het *Vakblad voor biologen*. Deze schreef dat het boek als verdienste had dat het de gereformeerden kon overtuigen dat hun 'geloofsbelijdenis geen schade lijdt door vergaand tegemoet te komen aan wetenschappelijke feiten en zelfs aan interpretaties daarop gebaseerd.' Maar het had ook op hemzelf indruk gemaakt, zo schreef hij: 'Het heeft mij, verdoolde humanist, bijna doen begrijpen waarom

de Vrije Universiteit nu eigenlijk “Vrij” heet.’ Lever had hiermee zijn geloof, zijn universiteit, maar ook de wetenschappelijke wereld, een grote dienst bewezen.⁵⁶

Zijn Utrechtse leermeester Raven gaf hem misschien wel het grootste compliment toen hij hem in een brief schreef:

Ik vind het een voortreffelijk boek en een moedig boek, waarmee je zeker in eigen kring wel enige weerstanden zult hebben opgeroepen. Ik waardeer het zeer, dat je die niet uit de weg bent gegaan. (...) Hoewel ik, zoals je heel goed weet, in het levensbeschouwelijk aspect niet met je mee kan gaan, moet ik je zeggen, dat je wel heel duidelijk hebt gemaakt, dat niemand je op wetenschappelijke gronden het recht kan ontzeggen om er zo over te denken als jij doet. Dit verdient zeker een compliment.⁵⁷

Dat de contacten met andersgelovige medebiologen goed waren, en bleven, werd nog eens bevestigd toen Raven hem na het emeritaat van Van Oordt, in 1962, polste om diens opvolger in Utrecht te worden. Lever bedankte. Niet alleen was zijn onderzoek – naar slakken – aan de vU juist goed en wel van de grond gekomen, maar hij voelde zich ook ‘religieus verbonden’ met deze universiteit.⁵⁸ Lever bleef dus in Amsterdam. Zijn Utrechtse jaren hadden echter in tal van opzichten de basis gelegd voor wat hij als vU-hoogleraar zou bewerkstelligen.⁵⁹

Noten

1. Meer over het persoonlijk leven, en contacten met thuis in oorlogstijd: J. Lever, *Mijn maatschappelijk betrokken ouders Albert Lever en Lydia Adriana Brouwer. Een tijdsbeeld, 1892-1980* (Leiden 2007) 92-148.
2. J. Lever, *Toeval en zin en route. Afscheidstoespraak gehouden bij zijn aftreden als gewoon hoogleraar in de dierkunde en als gastdocent voor het onderwijs in de encyclopedie van de biologie en in capita uit de dierkunde aan de faculteit der wiskunde en natuurwetenschappen van de Vrije Universiteit te Amsterdam op 21 november 1986* (Amsterdam 1986) 10-11; J. Lever, ‘De vooroorlogse Nederlandse maatschappij’, 22 december 2008, Archief Lever-2; interview door Ab Flipse met dhr. P. Lever en

- mw. H.S. Lever-Smitskamp, 9 november 2017; en met dhr. Joh. Lever, 24 januari 2018.
3. J. Lever, 'Slakken en schelpdieren', 1938, Archief Lever-2 inv.nr. 70; G. Puchinger vermeldt de handtekening in *Biogazet* jaargang 2, Lever-editie.
  4. Lever, 'Vooroorlogse maatschappij', 16; Lever, *Toeval en zin*, 11.
  5. Lever, 'Vooroorlogse maatschappij', 13.
  6. Fragment inleiding opgenomen in interview met Lever in *Ad Valvas*, 19 oktober 1984.
  7. Lever, *Mijn maatschappelijk betrokken ouders*, 91.
  8. J. Lever, 'Zeist: scholier en student', in: W.F. de Gaay Fortman e.a. (red.), *'Achter den tijd'. Opstellen aangeboden aan dr. G. Puchinger ter gelegenheid van zijn vijftienvestigste verjaardag* (Haarlem 1986) 13-17, aldaar 14; G. Puchinger, 'In Kuyper's lijn', *Biogazet*, jaargang 2, 7-8; 'Archivalia Zeister Dispuut', HDC Archief Lever inv.nr. 85.
  9. Interview met Lever door Ab Flipse, 5 februari 2009; G. Puchinger aan J. Lever, 1 mei 1996, HDC Archief Lever inv.nr. 196. En zie verder: Lever, 'Zeist: scholier en student'; G. Puchinger, *Jonge jaren. 1921-1945*, red. J. de Bruijn en G. Harinck (Soesterberg 2001) passim; en J. Lever, 'Over de jonge jaren van George Puchinger, Westerkerk december 1999', HDC Archief Lever inv.nr. 116.
  10. J. Lever, 'UBV-lid in oorlogstijd', in: *Tweede almanak der Utrechtse Biologen Vereniging 1988/1989* (Utrecht 1989) 57-64; *Gids voor eerstejaars aan de Utrechtse Universiteit uitgegeven door Unitas Studiosorum Rheno-Traiectina*, 1939, Archief Lever-2 inv.nr. 31.
  11. Chr.P. Raven, *Gezien van uit het stuurhuis. Zesendertig jaar uit de geschiedenis van het Zoölogisch Laboratorium der Rijksuniversiteit te Utrecht (1938-1974)* (z.p. 1979) 11, 23.
  12. Lever, 'Zeist: scholier en student', 15-16.
  13. Lever, 'UBV-lid in oorlogstijd', 63-64.
  14. J. Lever aan C.P. Raven, 23 maart 1945, Archief Lever-2.
  15. J. Lever, 'Verslag van het endocrinologisch onderzoek in het Zoölogisch Laboratorium te Utrecht van oktober 1943 tot augustus 1944 met Serinus Canarius in het verband van de "werkgemeenschap voor endocrinologie"', HDC Archief Lever inv.nr. 163.
  16. J. Lever, 'Rondom het soortbegrip' 15/1 - 27/3 1945 (typoscript), HDC Archief Lever inv.nr. 170.
  17. J. Lever aan J.H. Diemer, 24 april 1944, Archief Lever-2 inv.nr. 103.
  18. Raven, *Gezien van uit het stuurhuis*, 30-31.

19. Mechtild de Jong, *Scheidslijnen in het denken over natuurbeheer in Nederland. Een genealogie van vier ecologische theorieën* (Delft 2002) 115-133.
20. Zie Puchinger, *Jonge jaren*, 261 e.v.; verschillende bijdragen in De Gaay Fortman e.a. (red.) *'Achter den tijd'*; en Bart Jan Spruyt, 'Prof. dr. J. Lever over Puchinger: Zuurdesem in de gereformeerde wereld', *Transparant* 12 nr. 3 (2001) 18-19.
21. A. Flipse, *Christelijke wetenschap. Nederlandse rooms-katholieken en gereformeerden over de natuurwetenschap, 1880-1940* (Hilversum 2014) 140-144.
22. Puchinger, *Jonge jaren*, 268-269.
23. Puchinger *Jonge jaren*, 275-289. De volledige titel van de brochure luidde: 'SSR Polemioi, een open woord tot de leden van het Zeister Bosplan en over haar hoofden heen tot heel de SSR door De Wonderboom. Juni 1943', HDC Archief Lever inv.nr. 89.
24. Interview met Lever door Ab Flipse, 5 februari 2009; interview met Lever door Wim Berkelaar, 17 december 2009; vgl. Puchinger, *Jonge jaren*, 269-278; zie bijv. J. Lever, schrift 'Schilder: Wat is de hemel?', 1943, Archief Lever-2 inv.nr. 43.
25. Brieven G. Puchinger en J. Lever aan kerkenraad Gereformeerde Kerk Zeist, eind april 1944 en 22 juni 1944; en reactie kerkenraad op 7 juni en 8 november 1944, HDC Archief Lever, inv.nr. 299.
26. Geciteerd via G. Puchinger, 'In Kuyper's lijn', *Biogazet*, jaargang 2, 7-8.
27. J. Lever, 'Evolutie. November 1939. Gehouden op de eerste vergadering v/d 1e jaarclub v. SSR op 10 Nov. 1939', 1939, Archief Lever-2 inv. nr. 36.
28. Schriftjes in Archief Lever-2 doos 37.
29. H. Dooyeweerd, 'Ter nagedachtenis van Harry Diemer (1904-1945)', *Philosophia Reformata* 14 (1949) 1-5.
30. B. Theunissen, 'Jan Boeke en de harmonie van het organisme. Een case-study van de totaliteitsidee in de 20e-eeuwse Nederlandse biologie', *Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek* 11 (1988) 58-74; over Diemer: Flipse, *Christelijke wetenschap*, 229-231.
31. J.H. Diemer, 'Ingezonden stuk', *De Standaard*, 20 februari 1939.
32. J.H. Diemer, 'De evolutiegedachte. Enkele opmerkingen naar aanleiding van het Congresreferaat', *Orgaan SSR*, december 1929, 125-127.
33. J. Lever aan J.H. Diemer, 27 januari en 24 april 1944, Archief Lever-2 inv.nr. 103.

34. J.H. Diemer aan J. Lever, 10 mei 1944, HDC Archief Lever inv.nr. 206.
35. J.H. Diemer, 'Natuur en wonder', *Orgaan CVNG* 42 (1944) 53-93, zie m.n. 60, 63.
36. Interview met Lever door Ab Flipse, 5 februari 2009.
37. J. Lever aan C.P. Raven, Zeist, 23 maart 1945, Archief Lever-2.
38. Zie hierover de bijdragen van W.K. van Dijk, G.A. de Bruijne en W.C.D. Hoogendijk, in de bundel: De Gaay Fortman e.a. (red.), *Achter den tijd*'.
39. J. Lever, Schriftje met opschrift 'Holistisch!', 10 september 1945, Archief Lever-2 inv.nr. 45.
40. J. Lever en P. Lever, schriftje in Archief Lever-2 inv.nr. 40.
41. G. Puchinger aan J. Lever, 9 augustus 1946, HDC Archief Lever inv.nr. 299.
42. J. Lever, 'Evolutie. Dr. A. Kuyper, 20 October 1899' I-IV, *Polemios*, 17 nov. 1945, 1 dec. 1945, 19 jan. 1946, 2 feb. 1946.
43. J. Lever, 'Kuyper's evolutie-rede voor vandaag en morgen' (ongedateerd), HDC Archief Lever inv.nr. 209.
44. J. Lever, 'Evolutionisme en creationisme in de biologie' (januari 1949), HDC Archief Lever, inv.nr. 209.
45. 'Evolutieleer ontwikkelt zich in nieuwe banen. Te weinig christelijke natuurkundigen', *Trouw*, 25 september 1948.
46. H. Dooyeweerd aan J. Lever, 17 maart 1946, HDC Archief Lever inv. nr. 299.
47. J. Lever, 'Onderzoekingen betreffende de schildklierstructuur', stellingen, dankwoord en samenvatting, HDC Archief Lever inv.nr. 84.
48. Interview met Lever door Ab Flipse, 5 februari 2009; K. van der Zwaag, 'Herinneringen aan Dooyeweerd', *Beweging* 58 nr. 3 (1994) 46-48.
49. Zie daarvoor: H. Cook en A.C. Flipse, 'Jan Lever: Challenging the Role of Typological Thinking in Reformational Views of Biology', *Philosophia Reformata* 82 (2017) 3-25, aldaar 16.
50. Interview met Lever door Willem Bouwman, 15 maart 2006; gedeponeerd bij het HDC.
51. J. Lever, *Het soortbegrip en de levende structuren. Openbare les uitgesproken bij de aanvaarding van het lectoraat in de morphologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op 10 November 1950* (Amsterdam 1950) 18.
52. J. Lever, *Het creationisme. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op 22*

- september 1952 (Wageningen 1952) 5, 21.
53. 'Belangrijk begin', *Trouw*, 4 oktober 1952.
  54. J. Lever, 'Het creationisme' I-VI, *Trouw*, 18 nov., 20 nov., 29 nov., 6 dec., 13 dec., 20 dec. 1952.
  55. J. Lever, *Creatie en evolutie* (Wageningen 1958) 184. Voor een analyse van *Creatie en evolutie* zie de bijdrage van Gijsbert van den Brink in deze bundel.
  56. H.J. Lam, 'J. Lever. Creatie en Evolutie', *Vakblad voor biologen*, juni 1957, 80-81.
  57. Chr.P. Raven aan J. Lever, 12 maart 1957, HDC Archief Lever inv.nr. 70.
  58. Interview met Lever, door Wim Berkelaar, 17 december 2009.
  59. Ik dank Ilja Nieuwland en Arend Smilde voor hun commentaar op een eerdere versie van deze tekst.

Jan Lever in 1953, kort na zijn benoeming tot hoogleraar aan de VU, als lid van de civitasraad.